

ОДЕСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Олена Синявська,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України ОНУ ім. І.І. Мечникова

**ДО ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО
НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ:
ПОПЕЧИТЕЛЬСТВО Д. М. КНЯЖЕВИЧА
(1837-1844 рр.)**

Питання становлення та розвитку системи освіти в південному регіоні України та зокрема в Одесі привертає увагу багатьох краєзнавців. З одного боку, це можна пояснити сьогоденніми реаліями реформування навчальних закладів адже історія, як відомо, вчителька життя, треба лише розпізнати і відчувати уроки, які вона нам пропонує. З іншого - одеська громадськість заходиться в епіцентрі ювілейних дат: у 2015 р. вже відзначили 600-річчя першої письмової згадки про населений пункт на місці сучасної Одеси та 150-річчя першого університету на півдні України - Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, в 2017 р. будемо святкувати 200 років від дня заснування університетського попередника - Рішельєвського ліцею.

Саме Рішельєвський ліцей став центральним закладом Одеського навчального округу, що був створений у 1830 р. Ідея створення навчальних округів була запозичена російським урядом з досвіду європейських країн і почала втілюватися в життя із затвердженням «Статуту університетів» і «Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам», які регламентували структуру і принципи побудови освіти в країні. На початку XIX ст. було сформовано шість навчальних округів, на чолі кожного з яких знаходилися університети, що повинні були управляти всіма навчальними закладами свого округу, при радах університетів створювалися училищні комітети, а професори університетів повинні були виконувати функції методистів та інспекторів.

Навчальні заклади Одеси попервах увійшли до Харківського навчального округу, але після відкриття Рішельєвського ліцею у 1817 р. розпочалася кампанія, направлена на незалежнення від харківського попечителя, а згодом і по створенню окремого навчального округу, який зосереджувався би навколо ліцею і у підпорядкуванні якого знаходилися б навчальні заклади всього південного краю. Це стало можливим після реформування ліцею в період директорства І. С. Орлая і за сприянням генерал-губернатора краю М. С. Воронцова.

Першим попечителем Одеського навчального округу став Никифор Федорович Покровський, який очолював округ з 1830 до 1836 р. В 1835 р. було затверджено нове положення про навчальні округи, головні зміни в якому стосувалися розширення повноважень самих попечителів. З цього часу саме попечителі ставали безпосередніми керівниками Рішельєвського ліцею і, перш за все, від їх організаторських і адміністративних здібностей залежав стан справ в навчальному закладі. Н. Ф. Покровський виявився діяльним і вмілим адміністратором, зосередивши основні зусилля на вдосконаленні системи навчання у ліцеї. Відразу після прибуття в Одесу він оглянув ліцей і провів іспити. Для обговорення заходів щодо поліпшення навчальної частини ліцею були організовані педагогічні наради за участю всіх викладачів, розпочато реформування гімназійних класів, скасовано раніше запроваджену систему навчання мовам в відділеннях окремо від інших предметів [1. 44]. В цілому Н. Ф. Покровський зміг поліпшити дисципліну в ліцеї, уважно стежив за тим, як виконують свої обов'язки викладачі, розширив обсяги викладання ряду предметів. Професор М. Н. Мурзакевич згадував, Що час його попечительства характеризувався «правильним ходом навчання, який співвідносився з точно визначеними програмами, загальним порядком, суворими випробуваннями» [2.114].

У 1837 р. Одеський навчальний округ очолив Дмитро Максимович Княжевич - серб за походженням, що народився в дворянській сім'ї в Петербурзі. Освіту отримав в Казанській гімназії, успішно перебував на державній службі, досяг

посади директора департаменту державного казначейства та чина дійсного статського радника. У цій людині вдало поєднувалися адміністративна досвідченість, великі організаторські здібності і жвавий інтерес у розвитку освіти, науки і культури.

Діяльність Д. М. Княжевича на посаді попечителя Одеського навчального округу була надзвичайно активною: він дбав про зміцнення і поширення освіти в краї, став одним із засновників та президентом Одеського товариства історії та старожитностей, відродив практику видання літературне альманахів в Одесі, став редактором видань Товариства сільського господарства Південної Росії. Заслуги Д. М. Княжевича знайшли відображення в історичній літературі, зокрема, його участь в Одеському товаристві історії та старожитностей розкривається у дослідженні В. М. Хмарського [3], а видавнича діяльність - у працях І. С. Гребцової [4]. У межах даної статті зупинимося на висвітленні внеску Д. М. Княжевича на посаді попечителя Одеського навчального округу в реформування Рішельєвського ліцею.

В 1828 р. в системі освіти Російської імперії було введено в дію «Статут гімназій і училищ повітових і парафіяльних». Необхідно було узгодити з новим статутом устрій таких навчальних закладів, як Ніжинська і Демидівська гімназії вищих наук і Рішельєвський ліцей, які мали особливі права і займали проміжне: місце між гімназіями та університетами! У зв'язку з цим в комітеті навчальних закладів міністерстві народної освіти був розроблений новий статут Рішельєвського ліцею, затверджений імператором Миколою I 29 травня 1837 р. [5.205 - 206], що мав на меті наблизити ліцей до університету як за складом дисциплін і способом викладання, так і за структурою.

Розглянемо докладніше специфіку структури реформованого ліцею. Ліцей остаточно відокремився від гімназії, однак зв'язок між ними залишився, оскільки обидва заклади й надалі очолювала одна людина - директор ліцею, а гімназія вважалася закладом для підготовки юнаків до вступу в ліцей. До того ж гімназія працювала в приміщенні ліцею і стала першою в Одесі гімназією - Рішельєвською.

Органами управління ліцеєм були Рада та Правління, де головував директор. До обов'язків Ради ліцею входили: обрання професорів і ад'юнктів; складання розкладу курсів і розподіл навчальних годин; обговорення заходів по вдосконаленню викладання; розгляд методик і посібників, які використовувалися в навчанні; розпорядження навчальними і допоміжними засобами (бібліотекою і кабінетами). До складу Ради входили, крім директора, інспектор і всі професори. До складу Правління, яке займалося переважно господарськими та юридичними справами, входили попечитель навчального округу, його помічник, директор та інспектор ліцею.

За статутом ліцей складався з двох відділень — юридичного і фізико-математичного. На юридичному відділенні викладалися такі предмети, як латина, римське право, енциклопедія та історія правознавства, російське законодавство, практичне судочинство, а на фізико-математичному - чиста і прикладна математика, фізика і фізична географія, природнича історія, хімія, технологія, комерція. Загальними для студентів обох відділень предметами були: філософія, російська словесність, загальна і російська історія, загальна і російська статистика.

Запальний термін навчання в ліцеї дорівнював 3 рокам, складався з трьох курсів та розподілявся на півріччя (семестри). Вступні іспити і прийом до числа студентів відбувалися перед початком чергового академічного року, що розпочинався з 1 серпня. Канікули («вакації») призначалися двічі на рік: влітку з 20 червня по 1 серпня, а взимку з 20 грудня по 12 січня. Академічний рік закінчувався урочистим актом; тут виголошувалися наукові промови викладачів, зачитувався річний звіт про стан справ ліцею, випускники отримували атестати, відбувалося нагородження студентів медалями за наукові твори.

Новий Статут запроваджувався в дію з 1 січня 1838 р. Безпосереднім втіленням його в життя займався попечитель Д. М. Княжевич. По прибуттю в Одесу, після уважного ознайомлення зі станом справ в ліцеї, Д. М. Княжевич переконався, що устрій навчального закладу відповідно до нового статуту вимагає численних уточнень, змін та доповнень, які

повинні поступово підготувати ліцей до перетворення в університет.

Але перш ніж приступити до справи перетворення, новому попечителю належало витримати боротьбу зі страшною епідемією - чумою, що в черговий раз виникла в Одесі в серпні 1837 р. За згадками сучасників, як тільки було підтверджено поширення хвороби, «Княжевич замкнувся з деякими професорами, вчителями гімназії і пансіонерами в будівлі ліцею та в той час, коли в місті була паралізована вся діяльність, вона в стінах ліцею не тільки не припинялася, але і не слабшала: вчення йшло своїм звичайним порядком і в квартирі попечителя йшли розмови, похвалі його власного учасю; часто збирав він навколо себе вихованців гімназії влаштовував гри, в яких сам брав участь, оживляючи всіх своєю простотою і веселістю» [6.10].

У 1840 р. проведена реформа навчальної частини ліцею. Згідно з пропозицією попечителя, тривалість лекції в ліцеї, за зразком університетів, була обмежена однією годиною, а післяобідні заняття були скасовані. 25 лютого того ж року видано «Правила, котрими должны руководствоваться преподаватели лицея в способе преподавания предметов каждого» [7], у вступній частині яких відзначалося, що ліцей, як вищий навчальний заклад, має прагнути до університетського рівня викладання наук, а викладачі повинні не тільки повно і злагоджено викладати предмети відповідно до останніх наукових досягнень, а й дбати про засвоєння матеріалу слухачами, розвиваючи їх розумові здібності. З мемуарів ліцейців відомо, що на лекціях слухачі складали журнали, з читання яких розпочиналася кожна чергова лекція; з журналів укладалися так звані «записки», тобто повні конспекти лекцій, які достатньо було вивчити напам'ять, щоб успішно скласти іспит.

Рада і попечитель приділяли увагу також удосконаленню і системи оцінки знань ліцейців. У червні 1839 р., напередодні і чергових іспитів, Радою були складені і прийняті до виконання «Правила для перевода студентов Ришельевского лицея с одного курса на другой и для выпуска оканчивающих полный курс обучения», а також вперше були регламентовані

ні норми поведінки і обов'язки студентів - у документі «Правила для студентов Ришельевского лицея».

Д. М. Княжевич подбав про розширення кола предметів, які викладалися в ліцеї: в 1838 р. була заснована кафедра сільськогосподарства і лісівництва на фізико-математичному відділенні. В серпні 1840 р. він підготував план реформування навчальної частини ліцею [8], в якому висунув пропозицію до двох вже існуючих відділень в ліцеї (юридичного та фізико-математичного) додати третє відділення, де було б зосереджено викладання природничих і господарських наук. Це нове відділення пропонувалося назвати економічним або камеральним (за прикладом німецьких університетів). «Таке відділення, сутність якого визначається ім'ям камерального, - вказував Д. М. Княжевич на Раді ліцею, - буде дуже вдало пристосоване до місцевих потреб не тільки міста Одеси, але і всього Новоросійського краю, де державне і приватне господарство у всіх його видах становить найголовнішу і суттєву потребу облаштування, і де громадяни, які складаються переважно з купців, не бажають виховувати дітей своїх ні для державної служби, яку передбачає юридичне відділення, ні для військової та інших частин, для яких готує юнаків відділення математичне» [9]. Попечитель вважав, що для відкриття нового відділення немає необхідності збільшувати кількість кафедр і викладачів, а слід лише доручити професору комерції додатково читати вступ до камеральних наук і курс політичної економії. Він також прагнув розширити обсяг викладання деяких загальних предметів: всесвітню історію та статистику доповнити порівняльною географією та історією географічних відкриттів; російську історію і статистику - краєзнавчою історією та курсом; старожитностей.

Свої пропозиції Д. М. Княжевич представив на розгляд міністру народної освіти С. С. Уварову, але той в листопаді 1840 р. відхилив їх, посиляючись на те, що неможливо пропонувати зміни, які суперечать статуту затвердженому лише за три роки до цього, і які не можуть не спричинити непередбачені витрати коштів. Всупереч невдалому початку Д. М. Княжевич не відмовився від наміру створити камеральне відділення і особисто клопотав щодо цього в столиці. Наполегливість

увінчалася успіхом: 11 листопада 1841 р. імператор Микола I затвердив новий розклад навчальних предметів в ліцеї, згідно з яким поряд з юридичним і фізико-математичним відділеннями відкривалося третє - камеральне. Камеральне відділення прийняло перших студентів вже в 1842/1843 академічному році, а незабаром стало най численнішим за кількістю слухачів в ліцеї [1.51-52].

Рішельєвський ліцей на початку 1840-х рр. знаходився на підйомі. Професор М. Н. Мурзакевич, згадуючи даний етап розвитку ліцею, так визначив в ньому місце і роль попечителя: «Ця установа, як добре заведена машина, пішла у хід; навчання викладалося скільки можливо сучасно, в рівень з вимогами науки. Професори добросовісно і охоче робили свою справу; умножались слухачі і умножались з дня на день довіра і добре ставлення публіки до ліцею. Честь всього цього належала Дмитру Максимовичу» [2.149].

Варто зазначити, що перебування Д. М. Княжевича на посаді попечителя не обмежувалося тільки реформуванням навчального процесу в ліцеї. Він зосередив увагу і на іншій важливій справі - розвитку наукових досліджень у краї. Почасти це було пов'язано з його активною діяльністю в Одеському товаристві історії та старожитностей та підтримкою краєзнавчих досліджень.

Саме в роки попечительства Д. М. Княжевича в ліцеї склалося коло викладачів, завдяки яким ліцей пережив період розквіту в першій половині 1840-х років. До цього покоління належали математики Г. К. Брун і В. В. Петровський, історики П. К. Брун і М. Н. Мурзакевич, філософ Й. Г. Михневич, фізик В. Є. Левтеропуло, латиніст П. В. Беккер, філолог К. П. Зеленецький, натураліст О. Д. Нордман, хімік Х. Г. Гассгаген, сходознавець В. В. Григор'єв.

Завдяки організаторським здібностям Д. М. Княжевича та блискучому викладацькому складу Рішельєвський ліцей у 1840-х рр. стає науковим центром півдня. В ліцеї були засновані перший хімічний кабінет і лабораторія. Вже в 1849 р. вони мали на оснащенні понад 400 хімічних препаратів та приладів. Першим завідувачем хімічного кабінету був магістр хімії і мінералогії університету Св. Володимира, при-

значений на посаду професора хімії і технології в ліцеї Х. Г. Гассгаген. Науковці в основному займалися хімічним дослідженням морських, озерних і лиманних вод та лікувальних грязей Новоросійського краю.

На запрошення Д. М. Княжевича до Рішельєвського ліцею перейшов працювати екстраординарний професор Київської духовної академії Й. Г. Михневич. Ліцеїстам Й. Г. Михневич викладав всі філософські дисципліни: історію філософії, логіку, психологію, естетику та моральну філософію (етику). Він був обдарованим лектором, навчальний матеріал завжди викладав з чіткою систематичністю, ясно і доступно. В особистому фонді студента, а згодом і викладача Рішельєвського ліцею, професора Казанського, Харківського та Петербурзького університетів С. В. Пахмана зберігся конспект лекцій Й. Г. Михневича з історії філософії, що дозволяє реконструювати методологічні підходи вченого у викладанні історії філософії. У 1850 р. Й. Г. Михневич був переведений на адміністративну посаду інспектора ліцею, а ще через сім - напише історію ліцею, ставши першим історіографом цього навчального закладу.

З ліцеєм пов'язана значна частина життя відомого краєзнавця професора М. Н. Мурзакевича. У ліцеї він працював з 1838 р.: спочатку на посаді ад'юнкта, а в 1840 р. був затверджений на посаді професора російської історії і статистики. Його заслугою є дослідження низки причорноморських археологічних пам'яток. М. Н. Мурзакевичем написано чимало цінних для свого часу праць з допоміжних історичних дисциплін - археології, нумізматики. Він був серед засновників Одеського товариства історії та старожитностей, став одним з найдіяльніших членів цієї наукової установи.

За часів попечительства Д. М. Княжевича Одеса стала також одним із центрів наукових досліджень з питань сходознавства. В кінці XVIII - на початку XIX ст. в Європі виникла мережа різних азійських товариств: Азійське товариство в Парижі, Королівське азійське товариство в Лондоні, Німецьке сходознавче товариство в Лейпцигу. Були створені спеціальні вищі навчальні заклади з вивчення східних мов: у Відні - Академія східних мов, в Парижі - Школа живих східних

мов. У Російській імперії були створені численні наукові об'єднання, бібліотеки і музеї), що займалися вивченням Сходу. За статутом 1804 р. в Московському, Казанському та Харківському університетах були засновані кафедри східних мов (арабської і перської), у С-Петербурзькому університеті східні мови викладалися з часу його заснування.

Історія вивчення східних мов в Одесі бере свій початок з Училища східних мов, яке існувало в Одесі в 1828 - 1838 рр. Ще на початку 1830-х рр. адміністрація розглядала можливість приєднання Училища східних мов до ліцею, в той же час висувався проект відкриття при ліцеї Азіатського інституту. Реалізація цього проекту стала можливою після прийняття статуту 1837 р., коли при ліцеї було створено Інститут і східних мов, метою якого була підготовка чиновників для заняття посад перекладачів, обізнаних в області арабської, перської та турецької мов [1. 49]. Від училища Інститут успадкував значну бібліотеку. Для навчання в інституті щорічно набирали 8 вихованців, які влаштовувалися в пансіоні ліцейської гімназії. За статутом ліцею, починаючи з четвертого класу, ці вихованці, крім предметів власне гімназичного курсу додатково вивчали під керівництвом двох вчителів східні і мови, а потім, ставши студентами ліцею, продовжували навчання вже під наглядом професора. Студента інституту зобов'язані були слухати лекції з усіх предметів юридичного відділення, за винятком латині. На посаду професора східних мов за рекомендацією академіка Х. Д. Френа Д. М. Княжевич запросив В. В. Григор'єва - випускника філологічного факультету Петербурзького університету по відділенню східних мов, де той навчався у О. І. Сенковського. Методика викладання східних мов В. В. Григор'єва була близька до практики в Петербурзькому університеті: вивчення мов за допомогою розбору літературних пам'яток.

Періоду попечительства Д. М. Княжевича сягають витoki ідеї заснування в Одесі університету. Історіографи університету вказують на існування так званого «Проекта преобразования лицея в университет», складеного Д. М. Княжевичем [10. 40]. Саме цей проект восени 1844 р. попечитель повіз до Петербургу на розгляд начальства, але по дорозі помер, через

що проект залишився нездійсненим. Хоча відшукати текст проекту або згадки про нього серед паперів Д. М. Княжевича не вдалося ні його сучасникам, ні наступникам, беззаперечним у даному випадку залишається факт, що попечитель мав репутацію реформатора, адже саме йому належала честь впровадження в життя нововведення в навчальній частині Рішельєвського ліцею на рубежі 1830-х - 1840-х рр.

Діяльність Д. М. Княжевича на посаді попечителя Одеського навчального округу виявилася багатогранною та плідною. Не маючи досвіду у веденні освітніх справ, але маючи колосальні адміністраторські здібності, Д. М. Княжевич увійшов в історію Одеси як один із організаторів наукових досліджень та реформатор Рішельєвського ліцею.

Література:

1. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год (составлен инспектором лицея И. Михневичем). – Одесса: тип. Нитче, 1857. – 200 с.
2. Мурзакевич Н. Н. Автобиография (прим. и биогр. очерк В. Д. Дабига). – СПб, 1886. – 223 с.
3. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 400 с.
4. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса: Астропринт, 2002. – 407 с.
5. Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802-1902 (составил С. Рождественский). – СПб, 1902. – 785 с.
6. Греч Н. И. Воспоминания о Дмитрие Максимовиче Княжевиче. – СПб: тип. Н. Греча, 1860. – 24 с.
7. Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф.44, оп.1 (1839), спр. 98, арк. 3-10.
8. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. II. – Т. XVI (1841). – Отд. II. – СПб, 1842. – № 15010.
9. ДАОО, ф.44, оп.2 (1840), спр.105, арк.1-4зв.
10. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова: історія та сучасність (1865–2015) (кол. авт.; гол. ред. І. М. Коваль). – Одеса: ОНУ, 2015. – 964 с.